

Катерина СМАГЛІЙ

**ПАТРОН-КЛІЄНТАРНІ ЗВ'ЯЗКИ
ТА ПРЕЗИДЕНТСЬКІ ВИБОРИ 2004 РОКУ**

Стаття порівнює дві політичні команди головних конкурентів на президентських виборах в Україні в 2004 р., колишнього прем'єр-міністра Віктора Януковича, кандидата впливового «Донецького клану», та лідера опозиції Віктора Ющенка. Автор аналізує причини, які стояли за утворенням двох груп, і роль патрон-клієнтарних зв'язків у їх зростанні. Обидва політики покладались на архаїчні методи персоніфікованої політики й фаворитизму для внутрішнього зміцнення своїх команд. У статті також розглядається, як спадщина української історії та політичної культури впливатиме на зусилля Ющенка щодо протистояння практиці персоніфікованої політики в Україні.

Із плином часу невблаганно відсуваються від нас президентські перегони осені 2004 року, збільшуючи відстань, з якої науковці можуть більш реально оцінити наслідки зміни режиму. Українське суспільство ще не втрачає оптимізму, хоча помилки нової влади множать число розчарованих у революції. Згідно з опитуванням, проведеним центром Разумкова, за декілька тижнів до звільнення уряду Юлії Тимошенко рейтинг популярності як президента, так і прем'єра, впав у всіх регіонах України¹. Після контролерсійних заяв колишнього державного секретаря Зінченка та гучної відставки уряду країна наче застигла у пошуку відповіді на питання чи вдасться взагалі Президентові Ющенку та його оточенню розрубати гордів вузол соціально-економічних і політичних проблем, з якими зіткнулися?

У зв'язку з цим пригадується, як у жовтні минулого року у потязі Львів-Київ мій випадковий супутник, спостерігач за «чесними і прозорими» виборами від однієї з російських громадських організацій, переконував мене у безперспективності завищування очікувань від «хлопців» Ющенка та демонізації всіх представників команди Януковича. І хоча співрозмовник жодного разу не вжив таких модних у науковому середовищі понять, як «політична культура»²,

¹ У квітні дій Президента повністю підтримували 49 відсотків опитаних, у серпні – 33 відсотки, рейтинг Тимошенко відновідно впав з 47 до 32 відсотків. Див.: Шангіна Л. Після свята: повідомлення про стан розрахунків за кредитом // Дзеркало тижня. № 33 (561). 27 серпня – 2 вересня. С. 1.

² «Політична культура», у розумінні Габріела Олмонда, є «особливою схемою орієнтацій, на яких засновані політичні дії». Британський історик Арчі Браун розуміє політичну культуру як сукупність «...фундаментальних вірувань і цінностей, фокус ідентифікації й лояльності, політичних знань та очікувань, які є продуктом особливого історичного досвіду нації та групи». За Едвардом Кінаном, це «той комплекс вірувань, практик і очікувань, який... надає порядку та значення політичному життю». Див.: Almond G. Comparative Political Systems // Journal of Politics. 1956. – 18. P. 396; Brown A. Introduction // Brown A., Gray J. (eds.), Political Culture and Political Change in Communist States. New York, 1979; Keenan E. L. Muscovite Political Folkways // The Russian Review. 1986. Vol. 45. P. 116.

«соціальний капітал»³ та «габітус»⁴, усі його аргументи базувалися саме на цих, ключових для будь-якого суспільства, категоріях. «Не чекайте від виборів чуда, – переконував мене гість із Москви, – за одну ніч переходу влади від Кучми до Ющенка кланову систему не знищити. Традиції нації є дуже тривкими, а звичаї – сталими. Проющенківська політична еліта “вкорінена” у старі правила гри та бюрократичну систему так само, як і команда Януковича». Категоричне розмежування кандидатів у президенти на «сучасного» і «прогресивного», з одного боку, та «традиційного» й «консервативного» – з іншого – здавалися моєму співрозмовникові нічим іншим, як примітивними кліше, продуктами чиєсь вдалої політичної технології.

У часи важкої передвиборчої кампанії ці невтішні пророцтва здавалися обурливим знущанням іноземця з українського прагнення до свободи й демократії. Реалії сьогодення змушують замислитись про вплив історії та політичної культури нації на успіх її економічних, інституціональних і політичних реформ. Питання ці не є новими, адже дослідники інституціональної економіки аргументовано доводять, що успіх економічних змін в будь-якому суспільстві залежить від його історичного та політичного минулого⁵. У своєму прагненні змінити систему реформатори постійно наражаються на неспроможність впливати на суспільні звички і національні культурні традиції. Прагнучи змінити суспільство, лідери не можуть змінити одного – себе та свого оточення, а також тих культурних умов і традицій, на яких були виховані. Не володіючи набором інших соціальних практик і механізмів, політики часто-густо вдаються до старих методів роботи, отож імплементація «правильних» інституцій не завжди має наслідком «правильну» поведінку державних службовців.

З подібними проблемами зіткнулися і нові демократичні лідери держави. Нову владу часто критикують за неспроможність змінити принципи формування персонального складу уряду. Кумівство, фаворитизм, особиста відданість, сімейність, земляцтво, клановість і нації відіграють значну роль при призначенні кандидатів на керівні посади.

³ Концепція «соціального капіталу» часто вживається серед науковців, які вивчають країни з перехідною економікою та демократією. Роберт Патнам визначав, що «соціальний капітал» складається з довіри, норм та мережі зв'язків, завдяки яким члени суспільства можуть більш ефективно співпрацювати. *Патнам Р. Д. Творення демократії. Традиції громадської активності в сучасній Італії*. Київ, 2001.

⁴ Ідея «габітусу» П'єра Бурдье позначає апарат для теоретичного осмислення досвіду на індивідуальному рівні, систему бачення реальності, сформованої під впливом соціальних сподівань у процесі соціалізації. Габітус дозволяє людям спонтанно орієнтуватися в соціальному просторі й більш-менш адекватно реагувати на події та ситуації. *Bourdieu P. Distinction: A Sociological Critique of the Judgment of Taste*. Cambridge, Mass. 1972. P. 170–172.

⁵ North D. Institutions, Institutional Change and Economic Performance. Cambridge, 1995; Inglehart R. Culture Shift in Advanced Industrial Society. Princeton, N. J., 1990; Inkeles A., Smith D. H. Becoming Modern. Individual Change in Six Developing Countries. Cambridge, Mass., 1974; Granovetter M. Economic Action, Social Structure, and Embeddedness // American Journal of Sociology. 1985. № 91. P. 481–510; Banfield E. C. The Moral Basis of a Backward Society. Glencoe, Ill. 1958; Woolcock S. Social Capital and Economic Development // Theory and Society. 1998. № 27 (2). P. 151–208.

У цій статті спробуємо проаналізувати суть відносин між представниками двох політичних команд, що під час виборчої кампанії об'єдналися навколо Віктора Ющенка та Віктора Януковича. Порівняння цих таборів не лише дозволить побачити різницю (якщо така справді була) у принципах, на яких сформувалися дві політичні групи, але й оцінити сталість традиції патрон-клієнтарних взаємин серед української політичної еліти.

Хотілося б одразу звернути увагу на делікатність такого порівняння. Випробувальні події помаранчевого Майдану зробили Віктора Ющенка одним з найбільш шанованих політиків світу, якому стоячи аплодують в Раді Європи і в Конгресі США. Однак, попри визначні досягнення Ющенка, дана стаття має на меті зосерeditись на негативних рисах у роботі Президента та його оточення. Проаналізувавши систему зв'язків, що склалася між представниками табору Ющенка, можна дійти висновку, що задля матеріалізації своїх амбіційних планів Віктор Ющенко, як і його політичний опонент, Віктор Янукович, значною мірою покладався на підтримку лояльних прибічників, друзів та фаворитів. Отже, обидві команди, сформовані навколо Януковича і Ющенка, можна характеризувати як патрон-клієнтарні.

Що розуміємо під поняттям «патрон-клієнтаризму»? В науковому середовищі Західної Європи патрон-клієнтарні відносини давно мають статус окремої наукової галузі. На початку 1970-х років дослідники персоніфікованих стосунків Лемаршан і Лег вказали, що неформальні патрон-клієнтарні відносини виникають між двома особами або групою осіб різного соціального статусу, які мають спільні зобов'язання один перед одним та спільні цілі⁶. Дослідження політичного патронажу пережили справжній академічний бум у середині 70-х, коли вчені стали все більше звертати увагу на факт посилення ролі неформальних клієнтарних відносин, всупереч перемозі «раціональних» принципів роботи бюрократичних інституцій. Значення неформальних зв'язків не зменшувалось навіть після економічних реформ та модернізації державних інститутів, а в деяких суспільствах патронаж виявився основним складником їхньої культурної і політичної матриці.

Вчені визначили, що надмірне використання патрон-клієнтарних зв'язків частіше характеризувало суспільства, де тривалий час правили авторитарні режими. Еліти таких суспільств великою мірою залежали від державних керівників, у них не було сформовано довіри до органів судової влади. Відсутність чи недостатня чіткість критеріїв, які регулювали діяльність бюрократичних установ, непрозорість політичних та економічних процесів змушували гравців шукати альтернативних механізмів співпраці. Нарешті, патронаж розвивався в умовах недостатніх економічних ресурсів або їх використання винятково представниками привілейованих класів⁷.

У 1980-х роках історики та соціологи зосередилися на вивчені країн Азії, Латинської Америки і Радянського Союзу, де роль патронажу виявилася

⁶ Lemarchand R., Legg K. Political Clientelism and Development: A Preliminary Analysis // Comparative Politics. Vol. 4. № 2 (1972). P. 151–152.

⁷ Eisenstadt S. N., Roniger L.. Patrons, Clients, and Friends. Interpersonal Relations and the Structure of Trust in Society. Cambridge, 1984. P. 28.

більшою, ніж в інших регіонах світу. Серед сучасних видатних експертів патронажу варто згадати польського історика Антоні Мончака, який дослідив розвиток патрон-клієнтарних відносин від античного Риму до посткомуністичної Польщі⁸. Натомість радянські історики не вивчали патрон-клієнтарних відносин, адже, згідно з офіційною «совєцькою» догмою, ніяких неформальних стосунків серед представників комуністичної номенклатури просто не могло бути. Перші згадки про патрон-клієнтарні відносини в країнах пострадянського простору з'явилися лише в середині 1990-х. Чи не єдиним академічним дослідженням патронажу залишається монографія «Клиентелизм и российская государственность» російського історика М. Афанасьєва⁹. В силу сталості принципів фаворитизму та кумівства в Україні також приділяють усе більше уваги вивченням проблем патрон-клієнтарних взаємин¹⁰.

Дослідження патрон-клієнтарних взаємин передбачають добре знання біографій політичних гравців. Висновки про існування неформальних зв'язків між членами однієї патрон-клієнтарної групи можна робити, якщо вдається виділити коло осіб, пов'язаних спільним досвідом. Вони або певний час працювали в одній організації, або мають спільних родичів чи друзів, були народжені в одному місті чи регіоні, навчалися в одному вищому навчальному закладі. Найпереконливішим аргументом на користь існування клієнтарної групи є *повторення зв'язків* між її представниками, тобто перехід лідера групи (патрона) на вищу державну посаду не раз супроводжувався паралельним просуванням по службі представників його команди (клієнтів). Біографії політиків і державних мужів черпалися з довідників «Хто є хто в Україні», «Хто є хто в державному управлінні», «Хто є хто в місцевій владі України: 1994–1998», «Хто є хто в українській політиці». Іншим важливим джерелом інформації були повідомлення у пресі про кадрові призначення, а також авторські інтерв'ю з державними службовцями, парламентарями, банкірами, політичними оглядачами.

«Донецький клан»: від української Сицилії до українського Чикаго?

«Вони кажуть, що є друзями і членами однієї родини. Хоча у регіоні є декілька політичних груп, кожна зі своїми цілями та прибічниками, всіх політиків регіону єднає одна “донецька” ідентичність. Їхня корпоративна ментальність заснована на розумінні, що Донбас є окремою та самодостатньою державою в державі», – казав Микола Томенко про «донецьких» в часи свого депутатства¹¹.

⁸ Mączak A. Nierówna przyjaźń. Układy klienralne w perspektywie historycznej. Wrocław, 2003; Mączak A. unter Mitarbeit von Müller-Luckner E. Klientelsysteme im Europa der Frühen Neuzeit. München, 1988.

⁹ Афанасьев М. Н. Клиентелизм и российская государственность. Москва, 1997.

¹⁰ Зущик Ю. Фігури: політичне лідерство в сучасній Україні. Київ, 1999; Піховицек В. Стратегічна еліта України напередодні нового етапу формування // Політика і культура. 1999. № 32. С. 6–11; Шульга М., Потехін О. та ін. Правляча еліта сучасної України. Київ, 1999. С. 52–55; Подільсько по-братьськи. Родинні династії в політиці та бізнесі // Політика і культура. 2000. № 28 (63). С. 13–17; Каспрук В. Україна наша олігархічна // Сучасність. 2000. № 12. С. 46–52.

¹¹ Авторське інтерв'ю з Миколою Томенком, березень 2004 року.

Як же сформувалася ця окрема регіональна група і що спричинило появу її окремої ідентичності?

Відповідь на це питання вимагатиме аналізу розвитку регіону за радянських часів. Розквіт Донецька стався саме за радянської влади, коли в області було побудовано понад дві тисячі підприємств важкої промисловості. Щільно інтегрований у радянську економічну систему, після розпаду Союзу регіон потрапив у важку економічну кризу, перетворившись з одного із найпотужніших індустріальних центрів СРСР у проблемний край на кордоні з Росією¹². Побоюючись шахтарських страйків, центральна влада не надала перевагу болісному плану радикального реформування вугледобувної промисловості, а пішла шляхом найменшого опору – надання субсидій безперспективним галузям Донбасу.

Внаслідок такої політики Донецьк виробив систему «масового», або «корпоративного», клієнтелізму, в якій, наче у замкненому колі взаємозалежності, були зв’язані представники центральних органів влади, регіональні політичні еліти, керівники великих державних підприємств та наймані працівники¹³. Апарат голови обласної державної адміністрації перетворився в потужного «посередника» між місцевими бізнесменами (або керівниками підприємств державної власності) та центральною владою в Києві. Донецька еліта знай шантажувала уряд, жахаючи його потенційними соціальними заворушеннями, а Київ закривав очі на тіньові схеми керівників регіону. За відсутності чітко прописаних процедур надання дотацій, бюджетні кошти розподілялися за принципом особистої симпатії і патрон-клієнтарних зв’язків. Регіональна влада інколи просто розкрадала державні кошти¹⁴.

Водночас не було докорінно змінено роботу шахтарських профспілок, а пов’язані з представниками державного апарату та керівниками підприємств лідери Федерації профспілок України не прагнули обстоювати права робітників. Як зазначає народний депутат України та голова Конфедерації вільних профспілок Михайло Волинець, центральна та місцева влади усіляко перешкоджали донецьким шахтарям у їхньому прагненні створити незалежні професійні спілки¹⁵. Влада тиснула на лідерів незалежних профспілок, побоюючись, що вільні асоціації працівників дадуть поштовх широкомасштабним політичним акціям.

Донецька політична еліта робила кілька спроб збільшити своє представництво в уряді країни. У 1993 році мер Донецька Юхим Звягільський організував шахтарські страйки, які «переконали» Президента Кравчука призначити Звягільського Прем’єр-міністром України. Друга спроба пов’язана з іменем Воло-

¹² Ukraine: Coal Industry Restructuring Sector Report // The World Bank Report. 1996. March 4; www.wds.worldbank.org/servlet/WDSContentServer/WDSP/IB/1996/0304000009265_3961008070340/Rendered/INDEX/multi0page.txt.

¹³ Подібні процеси пережила і посткомуністична Польща. Див.: Gadowska K. Zjawisko klientelizmu polityczno-ekonomicznego. Systemowa analiza powiązań sieciowych na przykładzie przekształceń sektora górnictwa w Polsce. Kraków, 2002.

¹⁴ У 1997–1998 роках Контрольно-ревізійна палата України виявила 346 випадків використання не за призначенням бюджетних коштів, виділених на реформи в Донецькому регіоні. Див.: Донбас кланами багатіє // Політика і культура. 1996. № 9 (10–16 червня). С. 9–12.

¹⁵ Україна молода. 2003. 10 березня.

димира Щербаня, який очолював Донецьку обласну державну адміністрацію у 1995–1996 роках. Разом зі своїм діловим партнером, Євгеном Щербанем, Володимир Щербань створив у Верховній Раді потужну групу «Незалежні», яка стояла на захисті інтересів донецької еліти та вимагала для неї більшої автономії – від Києва¹⁶.

Важкі часи для Донецька настали в липні 1996 року, через два місяці після призначення дніпропетровського губернатора Павла Лазаренка Приміністром України. Кучма швидко звинуватив Щербаня у розкраданні державних коштів та сепаратистських настроях, а згодом замінив його на Сергія Полякова, лідера осередку лазаренківської партії «Громада» у Донецькій області. Лазаренко розгорнув у регіоні широкомасштабну реприватизацію підприємств машинобудівного та металургійного комплексів, відаючи їх новим власникам з Дніпропетровської області. У листопаді 1996 року Євгена Щербаня застрілено на летовищі Донецька, після чого по місту та області прокотилася страшна хвиля вбивств бізнесменів. За деякими даними, загальна кількість жертв міжкланової «донецько-дніпропетровської війни» сягнула 100 осіб¹⁷.

Коли Лазаренко перетворився з друга Кучми на його ворога, ворогом став і протеже Лазаренка, Поляков. Перед президентськими виборами Кучма згадав урок виборів 1994 року. Тоді ключовими для його перемоги стали 2 мільйони голосів виборців зі Сходу України¹⁸. Аби «навести мости» з місцевими бізнесменами, 14 травня 1997 року Кучма призначив на посаду голови Донецької обласної державної адміністрації майже невідомого за межами Донеччини Віктора Януковича.

Рання біографія Віктора Януковича сповнена суперечностей. Народився 1950 року, у п'ятирічному віці залишився без батьків, виховувався в дитячому будинку. У 1968 році засуджений за нанесення тілесних ушкоджень, а в 1970-му – за крадіжку. По відбуттю трьох з половиною років у виправній колонії Янукович працював автомеханіком. Його прийняли до Донецького Політехнічного інституту, який він закінчив у 1980 році. Далі працював на транспортних підприємствах області, а в 1991 році його обрано директором компанії «Донбастрансремонт». Три роки по тому Януковича призначено Генеральним дирек-

¹⁶ Matsuzato K. Regions of Ukraine, Chronicle and Leaders. The Donetsk region. Sapporo, 1999. P. 55.

¹⁷ У 1995 році вбито Олександра Момота, керівника Індустріального союзу Донбасу; Олександра Шевченка, директора корпорації ЕТЕРА та колишнього заступника голови Донецької обласної державної адміністрації. Олександр Булянда, директор «Азовсталі», загинув у загадковій автокатастрофі в Маріуполі. У 1998 році було вбито Віктора Шелудька, мера Шахтарська, Григорія Маркарова, директора маріупільського підприємства «Кераміка». Див.: Турищев С. Індустріальний союз Донбасу: ціна монополії – життя? // Галицькі контракти. 1996. № 26. С. 14; Бойко В. Мимо закона, или Как закалялась сталь по-донецки // <http://www.obozrevatel.com/news/2005/4/15/7624.htm>.

¹⁸ На президентських виборах 1994 року Кравчук набрав 12 млн, а Кучма – 14 млн голосів виборців. У Донецькій області 2 млн, або 79 відсотків населення, проголосувало за Кучму. Аналіз результатів виборів 1994 року зробив Андrij Галушко (Presidential Elections and Structure of Industry in Ukraine: East European Series. Vienna, 1994). Результати виборів також подаються на інтернет-сторінці Центральної виборчої комісії України: <http://www.cvk.ukrpack.net/ElectPres94/Elections1994/Presidential/general.htm>

тором обласного транспортного підприємства, в якому він працював до свого призначення на посаду заступника Донецької обласної державної адміністрації.

Кучма та Янукович постійно обмінювалися взаємовигідними послугами, що дозволяє класифікувати їхні відносини як патрон-клієнтарні. Розраховуючи на підтримку регіону під час президентських виборів, Кучма ще 1997 року підписав пролобійований Януковичем указ про створення вільної економічної зони в Донецькій області. Документ передбачав вивільнення підприємств області від сплати податків до державного бюджету.Хоча створення «зони» влада вмотивувала прагненням надати регіону більшої привабливості перед іноземними інвесторами, насправді цей статус лише збагачував місцевих бізнесменів. У своїх інтерв'ю Янукович не переставав схвально відгукуватись про Кучму, згадуючи його «...доброту, вміння зрозуміти людей, зрозуміти суть питання, здатність прощати»¹⁹. У відповідь на «батьківське» ставлення Кучми до регіону Янукович, як показують записи Миколи Мельниченка, зробив усе від нього залежне для забезпечення перемоги Кучми на президентських виборах 1999 року. Наслідком цих зусиль стала найбільша несподіванка другого туру виборів, адже у регіоні, де роками перемагали комуністи, виграв Кучма²⁰. У відповідь на надану підтримку, одразу після перемоги на виборах, Кучма відвідав Донецьк. На початку 2000 року Янукович «виграв» національну премію «Людина року», а в листопаді 2002-го його призначено Прем'єр-міністром України.

Політичний капітал Віктора Януковича збільшувався пропорційно до зростання економічної ваги донецької бізнес-еліти та її «найповажнішого» представника – Рината Ахметова. Народжений у 1966 році, Ринат Ахметов став типовим посткомуністичним підприємцем, який заробив свої капітали шляхом brutalного нехтування закону та моральних норм²¹. У 2002 році польський журнал «Wprost» оцінив активи Ахметова в 1,7 млрд. долларів, а вже в серпні 2004 року ця цифра зросла до 1,9 мільярда²². Свій успіх підприємства Ахметова завдячують непрозорій системі прав власності, яка дозволяє ухилятися від сплати податків, на що довгий час закривала очі центральна влада. Чи варто згадувати, що під час президентських виборів 1999 року Ахметов публічно заявив про стовідсоткову підтримку кандидата в президенти Кучми з боку футбольного клубу «Шахтар»²³?

¹⁹ Пиховицек В «Вступающие дважды», или Новый виток Донецка // Зеркало недели. 2001. 30 липня.

²⁰ У першому турі Кучма одержав 31,96 відсотка голосів, а Симоненко – 39,4 відсотка, у другому турі Симоненко набрав 41,22 відсотки голосів, а Кучма несподівано здобув 52,98 відсотка.

²¹ Ахметов у минулому був “правою рукою” відомого кримінального авторитета Донецька Ахатя Брагіна (застріленого у 1995 році). На початку 90-х вони заснували компанію «ARS» (скорочено від Ахатъ, Ринат та Самсон – прізвисько іншого кримінального авторитета Якова Богданова, теж застріленого 1995 року). Протягом 1994–1995 років Брагін та Ахметов консолідували свої бізнес-інтереси і стали неофіційними лідерами Донбасу. Див.: Зуцік Ю. Легенди и мифы Донецка // Корреспондент. 2002. 26 листопада. С. 17.

²² Wprost, 20 жовтня 2002 року і 10 жовтня 2003 року.

²³ Кораблев С Ринат Ахметов – первое лицо ФК «Шахтер». И не только... // Зеркало недели. 2000. № 3 (276). 22–28 января.

На посаді прем'єра Янукович призначив значне число своїх партнерів по коаліції на ключові позиції в державі. Сергій Тулуб і Михайло Шевцов з Донецька очолили державну компанію «Енергоатом» та її дочірнє підприємство «Атомкомплект». Близький до «Донецької групи» Михайло Чечетов став керівником Фонду державного майна України, Віктора Слауту, екс-заступника голови Донецької державної обласної адміністрації та голову Донецької дирекції державного акціонерного підприємства «Хліб України», призначено міністром аграрної політики; Едуард Прутнік²⁴, колишній радник Януковича в Донецькій обладміністрації, очолив наглядову раду Державного Ощадного банку. Юрій Бойко, також з Донецька, став генеральним директором «Нафтогазу України». Сергій Львовочкін, який раніше очолював благодійний фонд соціального та економічного розвитку Донецька, став головою наглядової ради Укртелекому.

Група помічників Януковича складалася виключно з представників Донецька. Серед них: Ігор Гуменюк (колишній голова компанії «АРС», заснованої Ринатом Ахметовим), Леонід Нетудихата (раніше очолював Донецьку дирекцію Укртелекому), Олександр Гурбіч (колишній заступник Донецької обласної державної адміністрації), Олексій Азаров (син першого віце-прем'єра Миколи Азарова, очолював Донецьку біржу), 29-літній Едуард Прутнік (перед тим заступник голови Донецької обласної ради), Сергій Бубка (олімпійський чемпіон, що народився та виріс у Донецькій області)²⁵.

Заради успіху своєї передвиборчої кампанії Віктор Янукович покладався на Партию Регіонів, яку очолював з квітня 2003 року²⁶. Прем'єр призначив багатьох представників партії на ключові посади в Кабінеті Міністрів. Голова Ради партії, Микола Азаров, став першим віце-прем'єром та міністром фінансів одночасно. Міністром палива та енергетики призначено Андрія Клюєва – секретаря Ради партії з 2003 року. Клюєв був заступником Януковича у Донецькій обласній державній адміністрації²⁷. Народний депутат Володимир Рибак, голова виконавчого комітету партії, має вплив на Перший Український Міжнародний банк, колишній голова правління якого, Ігор Юшко, певний час був міністром фінансів та радником Президента Кучми.

Голова Донецької обласної ради Борис Колесніков очолював Донецький осередок партії. Відомо, що Колесніков з дитинства є другом Рината Ахметова та віце-президентом футбольного клубу «Шахтар»²⁸. Колишній голова Донецької державної адміністрації Анатолій Близнюк також був членом партії.

²⁴ До 22 квітня 2002 року Едуард Прутнік був заступником Донецької обласної ради. З квітня до грудня того ж року працював заступником голови Донецької обладміністрації. За деякими даними, Прутнік був однокласником Сергія Львовочкіна, в минулому першого помічника екс-президента Кучми. *Мостова Ю.* Один кандидат для всіх // Дзеркало тижня. 2003. № 19 (444). 24–30 травня; <http://www.mirror-weekly.com/nn/show/444/38631/>

²⁵ *Белашко С.* Донецкая команда // <http://www.context-ua.com/articles/politics/21597.html>

²⁶ Партию Регіонів заснував у 1998 році мер Донецька Володимир Рибак. У 2000–2001 роках партія складалася переважно з представників «червоного директорату» – керівників великих підприємств Донецької області. Під час виборів до Верховної Ради у березні 2002 року Донецьк був єдиним регіоном, у якому прокучмівський блок «За єдину Україну» набрав майже 40% голосів: <http://www.partyofregions.org.ua/>

²⁷ Хто є хто в Україні... С. 192.

²⁸ Українська правда. 2003. 2 грудня.

Януковичскористався своїми владними можливостями для призначення кількох лідерів обласних осередків Партиї Регіонів на посади голів обласних державних адміністрацій. Наприклад, голова Партиї Регіонів у Черкаській області став заступником голови Черкаської обласної державної адміністрації, лідер Чернівецького осередку, Микола Романюк, – заступником голови Чернівецької обласної державної адміністрації, Василь Юрташ – заступником Голови Рівненської обласної державної адміністрації, Віктор Коцемир очолив Вінницьку обласну державну адміністрацію, Вячеслав Гаврилюк став заступником Вінницької обласної державної адміністрації, Олександр Кривцов – заступником Голови Харківської обласної державної адміністрації, а Анатолій Петренко – заступником Голови Київської обласної державної адміністрації.

Перед президентськими виборами у Донецькій області альтернативу Партиї Регіонів годі було шукати. Як повідомляло керівництво Партиї через свою інтернет-сторінку, у листопаді 2004 року «Регіони» нараховували 5,5 млн членів, з яких майже 3 млн були мешканцями Донецької області. Така «популярність» партії в регіоні пояснюється тим, що керівники великих металургійних підприємств та шахт часто змушували найманіх працівників вступати до партії, погрожуючи, у разі відмови, масовими звільненнями. Наприклад, усі 6,5 тисяч шахтарів шахти «Червоноармійська Західна» були змушені вступити до Партиї Регіонів після того, як власник шахти, народний депутат України Леонід Байсаров, член фракції Партиї Регіонів, пригрозив їм звільненнями²⁹.

Важливим фактором впливу «донецької групи» на життя області, а пізніше й держави, були її сильні позиції в правоохоронних органах та податковій адміністрації. Призначення Геннадія Васильєва на посаду Генерального прокурора у листопаді 2003 року поклало початок посиленню ролі «донецьких» у центральних правоохоронних структурах. Васильєв народився в Донецьку, з 1976 до 1998 року працював в обласній прокуратурі Донецька, з 1997 року на посаді прокурора Донецької області.

Усього за тиждень після призначення на посаду Генерального прокурора Васильєв провів значні кадрові «чистки» в довіреному йому відомстві. Віктор Кудрявцев та Віктор Пішонка з Донецька, в минулому підлеглі Васильєва, були призначенні його першим та другим заступниками. Замінено також прокурора Києва Василя Присяжнюка, якого пов'язували з попередником Васильєва – Святославом Піскуном. На посаду київського прокурора призначено Рината Кузьміна з Донецька. Васильєв також звільнив заступника Генерального прокурора Віктора Шокіна, який вів розслідування вбивства журналіста Георгія Гонгадзе. Загалом, за підрахунками команди кандидата в Президенти України Віктора Ющенка, Васильєв звільнив 70 відсотків прокурорів України, замінивши їх на лояльних до себе осіб та вихідців Донецького краю³⁰.

Зрозуміло, що така кількість протеже на ключових посадах державної влади дозволяла Януковичу і «донецькій групі» майже безконтрольно розпоряджатися державними коштами, медійними ресурсами, керувати регіонами, державними

²⁹ Інтерв'ю з народним депутатом Михайлом Волинцем, березень 2005 року.

³⁰ Інформацію оприлюднив Віктор Ющенко під час теледебатів з Віктором Януковичем перед третім туром виборів.

банками та стратегічно важливими державними підприємствами. Янукович вибудував адміністративну піраміду, призначивши на ключові посади державного управління своїх довірених осіб. Партія Регіонів об'єднала політиків та бізнесменів Донеччини, що складали найближче оточення Януковича. Замість розбудовувати ідеологію і програму, партія слугувала політичним «дахом» для тіньових оборудок та напівлегальних економічних схем своїх лідерів. Контролюючи правозахисні органи держави, прибічники Януковича спрямовували їх на боротьбу зі своїми політичними опонентами. Ці та багато інших негативних рис політичного портрета донецької команди схиляли до думки, що в разі перемоги Януковича на президентських виборах 2004 року країна і далі житиме за законами корумпованого режиму Кучми. Погляньмо, яку альтернативу групі Януковича складала команда іншого кандидата в президенти – Віктора Ющенка.

Феномен Віктора Ющенка: модерний лідер у традиційному суспільстві?

Аналіз діяльності Віктора Ющенка на посадах голови правління Національного банку України (1993–1999), Прем'єр-міністра України (1999–2001) та лідера парламентської фракції «Наша Україна» (2002–2004) дозволяє зробити висновок про те, що патрон-клієнтарні відносини відігравали не останню роль у кар'єрному зростанні майбутнього Президента України. Свій злет Віктор Ющенко завдячує своєму наставнику, колезі та другові Вадиму Петровичу Гетьману³¹. Ющенко й Гетьман почали працювати разом у 1987 році, коли Гетьмана призначили головою правління тільки-но створеного Агропромислового банку «Україна». На той час Ющенко працював керівником Київської контори Держбанку і схвалював поставився до пропозиції перейти на роботу в новостворену банківську установу. Всього рік по тому Гетьман призначив Ющенка своїм заступником, а вже у 1992 році, коли Верховна Рада затвердила кандидатуру Гетьмана на посаду голови правління Національного банку України, він віддав крісло голови банку «Україна» у спадок Ющенку.

На Ющенка значно вплинули політичні погляди Гетьмана, його реформаторський світогляд, професіоналізм та порядність. Гетьман постійно намагався вирішити проблеми управління фінансовим сектором держави і був одним із перших, хто розпочав відверту дискусію з приводу втручання уряду та окремих політиків у діяльність Національного банку. Аби не бути одинаком у боротьбі за незалежність НБУ, Гетьман сформував коло однодумців, головними представниками якого стали колеги та підлеглі Гетьмана з банку «Україна».

На посаді голови правління НБУ Вадим Гетьман усіляко намагався консолідувати свій вплив на фінансовий сектор держави. Досягти цього йому вдалося шляхом стратегічного призначення на ключові посади своїх прибічників та довірених осіб. Гетьман навіть не робив таємниці зі свого бажання сформувати «клан» або «банківську касту», що складався з молодих талановитих банкірів

³¹ Вадим Гетьман народився 1935 року в Полтавській області. У 1987 році призначений на посаду голови правління банку «Україна». З березня 1992 до січня 1993 року – голова правління Національного банку України. Заснував Міжбанківську валютну біржу і став її головою. Двічі обирається до Верховної Ради України. Був убитий 22 квітня 1998 року.

«України», таких як Віктор Ющенко, Ігор Мітюков, Олександр Кірєєв, Олег Андronов та Юрій Лях³².

Перед тим як полишили посаду голови правління НБУ, Гетьман запропонував на своє місце Віктора Ющенка. Цей маневр дозволив йому контролювати центральний банк держави через свою довірену особу. Коли ж 1994 року Гетьмана обрали до Верховної Ради і він мав скласти повноваження голови міжбанківської валютної біржі, посаду «успадкував» інший представник банку «Україна» – Олег Андronов. Наслідком призначення Ющенка й Андронова стало просування другого ешелону працівників «України» на керівні посади в центральному банку. У період між 1992 та 1997 роками на роботу до НБУ перейшла величезна кількість колишніх працівників Агробанку. Наприклад, Олександр Кірєєв полишив посаду начальника управління банку «Україна» і став заступником голови правління НБУ. Помічника Гетьмана Анатолія Степаненка призначили головою Департаменту банківського нагляду, а пізніше перевели на посаду начальника Головного управління Кримської контори НБУ. Економіст «України», Олександр Андрійчук, очолив Управління міжнародних розрахунків НБУ. Анатолія Бурдюгова, голову Кримської контори «України», призначено на посаду начальника Головного управління НБУ у Кримській АР. Були приклади, коли цілі департаменти НБУ комплектувалися тільки колишніми співробітниками банку «Україна». Важливе значення для контролю за банківською системою держави відігравало призначення Віктора Грибкова, колишнього начальника Київської контори «України», на посаду голови правління Державного акціонерного Ощадбанку України. Отже, табір Гетьмана–Ющенка виглядав так:

Табір Гетьмана–Ющенка

Клієнт	Посада, з якої перейшов	Посада, на яку перейшов
Віктор Ющенко	Заступник голови правління банку «Україна»	Голова правління НБУ
Олександр Кірєєв	Начальник управління банку «Україна»	Заступник голови правління НБУ. З лютого 2005 року – голова Державної податкової адміністрації України
Олег Андronov	1989–1992 – головний економіст відділу валютних ресурсів та кореспондентських відносин банку «Україна»	З 1992 року – начальник департаменту Валютно-обмінних операцій НБУ У 1993 році став головою Ради директорів Української міжбанківської валютної біржі
Юрій Лях	Голова Департаменту валютних операцій банку «Україна»	Голова правління Українського Кредитного банку з листопада 1992 року

³² Інтерв'ю з Гетьманом у *Галицьких контрактах*, № 47, 17 листопада 1997 року. Гетьман також визнав існування фінансово-банківського лоббі у своєму інтерв'ю *Независимої газеті* 8 жовтня 1997 року.

Клієнт	Посада, з якої перейшов	Посада, на яку перейшов
Ігор Мітюков	Радник, начальник управління міжнародних розрахунків та валютних операцій банку «Україна»	1994 – заступник голови правління НБУ валютної біржі
Олександр Андrijчук	1992–1993 керівник філіялу банку «Україна»	Директор Головного управління міждержавних розрахунків НБУ
Анатолій Бурдюгов	1986–1993 – керівник відділення банку «Україна» в Криму	З 1993 року очолював Кримське республіканське управління НБУ
Анатолій Степаненко	Помічник Вадима Гетьмана в банку «Україна»	Начальник Головного управління НБУ в м. Києві
Віктор Грибков	Заступник голови правління, Київська дирекція банку «Україна», з 1995 року – заступник голови правління банку «Україна»	1995 – заступник голови правління банку «Україна» 1998 – голова правління Державного Ощадного банку України
Віктор Кравець	1996–1998 – голова правління банку «Україна»	1998 – начальник Департаменту платіжних систем НБУ

Джерело: біографічні дані довідника «Хто є хто в Україні» за 2001 та 2004 роки.

Не треба забувати, що в часи всіх цих призначень фінансовий стан банку «Україна» значно погіршився внаслідок зловживань акціонерів банку, непрозорого менеджменту та видачі «бланкових» (без необхідної застави) кредитів під реалізацію державних програм. Банк не виконував цілу низку нормативів НБУ, та, попри це, НБУ не вживав адміністративних заходів впливу для приведення операцій банку у відповідність до регулятивних вимог. Мало того, порушуючи всі регулятивні процедури, у 1999 році НБУ надав «Україні» стабілізаційний кредит у розмірі 135 млн грн для підтримки ліквідності.

Керівництво НБУ нехтувало такий тривожний аспект діяльності банку, як кредитування «інсайдерів» та пов’язаних з ними осіб (працівників банку, їхніх родичів або друзів). У 1999 році Генеральний прокурор звинуватив Віктора Кравця, який був головою правління банку упродовж 1996–1998 років, у розкраданні коштів у розмірі 14 млн доларів. Компанія «Атланта-Інтернейшнл», яку заснували дружина Віктора Кравця, «випадково» заборгувала банку 35 млн гривень³³. Попри це, наприкінці 1998 року Віктор Ющенко призначив Віктора Кравця на посаду директора Департаменту платіжних систем НБУ. У процесі ліквідації банку було виявлено, що серед неповернутих коштів були й кредити приватному підприємству «Свобода», яким володів рідний брат Віктора Ющенка, Петро Ющенко³⁴. Банк «Україна» також сплатив 15 тисяч гривень за навчання дочки Віктора Ющенка, Віталії, в Київському державному університеті імені Тараса Шевченка.

³³ День. 2002. 19 квітня. С. 1.

³⁴ Родичі нашої України // День. 2002. 22 березня. С. 2.

Можна вважати, що причиною неспроможності Віктора Ющенка посилити нагляд за роботою банку на ранній стадії і зберегти певну частину депозитів населення від втрат стала його хибна кадрова політика на посаді голови Національного банку України. Замість того, аби на заміщення вакантних посад вибирати фахівців через відкриті конкурси, Ющенко покладався на спеціалістів, яких він знав особисто і які відповідали йому лояльною службою. Один працівник банку «Україна» «протягував» за собою іншого, створюючи нескінчений ланцюг патрон-клієнттарних взаємин в межах однієї державної установи.

Бачимо, отже, «замкнене коло», коли, з одного боку, непрозора система державного управління змушувала службовців шукати підтримки тих, кого вони знали особисто, а з іншого – внаслідок цього посилювалася корупція. Отже, призначаючи своїх довірених осіб на ключові посади у фінансовій системі держави, Гетьман та Ющенко поширювали принципи патрон-клієнттарних стосунків між політиками та бізнесменами. Складається враження, що банківський клан Ющенка з часом сам перетворився на механізм захисту інтересів представників вузького кола наближених до нього осіб. Встановивши дружні та неформальні відносини з керівництвом банку «Україна», Ющенко не міг висувати до них жорсткіші вимоги. Одержанавши фінансову підтримку для розвитку бізнесу свого брата, він мав підстави побоюватися звинувачень у зловживанні службовим становищем і тому затягував прийняття рішення щодо ліквідації банку «Україна». Прикро зазначити, що така поведінка Ющенка була однією з причин, що привела до повного збанкрутіння банку у 2000 році.

Чия «Наша Україна»?

Коли 26 квітня 2001 року Верховна Рада висловила недовіру Уряду Ющенка, останні слова Прем'єра були: «Я іду, щоб повернутись». Вже восени того самого року Ющенко заявив про свою готовність сформувати широку коаліцію опозиційних політичних сил для участі у виборах до Верховної Ради України 2002 року. Передвиборчий блок «Наша Україна» складався з 10 партій та великого числа громадських організацій. Як писав тижневик «Дзеркало тижня», політичний геній Ющенка проявився саме тоді, коли він вирішив згуртувати навколо себе людей, ображених на Президента Кучму³⁵.

Серед перших десяти осіб виборчого списку блоку не було жодної «людини Ющенка». Щоб уникнути звинувачень у фаворитизмі, Ющенко прислухався до пропозиції Романа Безсмертного та склав список відповідно до квот, закріплених за кожною із партій – учасниць блоку. Своєю чергою, квоти залежали від внеску тої чи іншої політичної сили у передвиборчу кампанію.

Хоча представників найближчого оточення Ющенка було годі шукати у першій десятці виборчого списку, загальна кількість «наближених осіб» виявилась доволі значною. Серед них були колишній віце-прем'єр в Уряді Ющенка Юрій Схануров, колишній голова секретаріату Кабінету Міністрів, директор Департаменту Міжнародних зв'язків НБУ Олег Рибачук, директор Інституту реформ Іван Васюнік, рідний брат Ющенка Петро Ющенко, хрещена мати

³⁵ Рахманін С., Мостова Ю. Наша Україна // Дзеркало тижня. 2002. № 6 (381). 16–22 лютого.

доньки Ющенка співачка Оксана Білозір, помічниця Ющенка в Кабінеті Міністрів Віра Улянченко, давній соратник Ющенка Микола Сидоренко³⁶.

Саме цей факт дав підстави політологам із прикрістю зазначити майже повну відсутність нових облич в коаліції Ющенка. Хоча політичні консультанти радили лідеру опозиції включити до списку молодих підприємців, юристів, фахівців з дипломами університетів Західної Європи та США, Ющенко віддав перевагу олігархам, які були готові сплатити близько мільйона гривень за місце в передвиборчому списку «Нашої України»³⁷.

Як зазначила пов'язана з Віктором Медведчуком газета «2000», незважаючи на свою «опозиційність», деякі представники найближчого оточення Ющенка зберегли гарні відносини з родиною Президента Кучми і служили таким собі «містком» між двома супротивними таборами. Серед «посередників» був бізнесмен Євген Червоненко, включений до списку під 30-м номером. Президент компанії з виробництва безалкогольних напоїв «Орлан», у 1998–2000 роках Червоненко був радником Кучми. Він залишився лояльним до Президента навіть після того, як у 2001 році Кучма звільнив його з посади голови Агентства з управління державним матеріальним резервом. В одному зі своїх інтерв'ю Червоненко сказав, що ніколи не зніме портрет Кучми зі стіни свого офісу. «Треба пам'ятати, що всі ми: я, Ющенко та багато інших, “виросли” за цього президента [Кучми]. Я глибоко співчуваю Президенту навіть сьогодні. І так буде завжди. Навіть якщо мене будуть таврувати, навіть якщо мене тавруватиме сам Президент, я не скажу жодного слова проти нього. Під час виборів Президента 1999 року на моїх вантажівках було розклеєно плакати “Наш вибір – Леонід Кучма”, і мені не соромно за це»³⁸.

Лідер групи «Солідарність», Петро Порошенко, у свій час встановив дружні відносини з урядом Прем'єр-міністра Валерія Пустовойтенка, і саме завдяки цим контактам його кондитерська фабрика «Рошен» одержала доступ на ринки Росії та Туркменістану. Коли Прем'єром став Ющенко, Порошенко передбачливо попросив його стати хрещеним батьком своїх дочок³⁹. Обраний до Верховної Ради у 2002 році, Порошенко очолив Комітет з питань бюджету. Багатьом запам'ятався ініційований лідером комуністів Симоненком скандал, в якому Порошенка було звинувачено у використанні коштів державного бюджету на будівництво стадіону у депутатському окрузі Порошенка у Вінниці. Зі слів його колишніх соратників із фракції «Наша Україна», під час подорожей регіонами України Порошенко прозоро натякав головам обласних державних адміністрацій, що профінансує той чи той проект за умови, якщо торговельні підприємства області погодяться розповсюджувати продукцію його концерну «Рошен»⁴⁰.

³⁶ Пан Сидоренко певний час очолював Держагропром УРСР і тому знов пана Ющенка ще за часів його роботи в банку «Україна». Дмитрічева О. О сила чоловіка, котрий не дається в руки! // Дзеркало тижня. 2001. № 35 (359). 8–14 вересня.

³⁷ Авторське інтерв'ю з депутатом Володимиром Макеєнком, обраним до Верховної Ради у 2002 році за списком виборчого блоку «Наша Україна».

³⁸ Українські олігархи: Євген Червоненко // Газета 2000. 2004. № 1. С. В1, В3.

³⁹ Українські олігархи: Петро Порошенко // Газета 2000. 2003. 19–23 грудня. С. В1, В8.

⁴⁰ Авторське інтерв'ю з депутатом Володимиром Макеєнком, грудень 2004 року.

У приватних розмовах багато членів фракції «Наша Україна» та працівників передвиборчого штабу Віктора Ющенка говорило про процвітання фаворитизму і подвійних стандартів у ставленні лідера до свого оточення. Як зазначив колишній міжнародний секретар блоку «Наша України», а згодом один із лідерів «Пори», Дмитро Сенниченко, протягом 2002–2003 років у фракції сформувалося вузьке коло осіб, які мали виключне право на спілкування з Ющенком і прагнули впливати на його політичні погляди⁴¹. Така ситуація навіть переконала депутата Юрія Артеменка припинити своє членство у блоці, адже внутрішні чвари за право бути «наблизженим» до лідера заважали нормальній праці депутатів⁴². Категорична незгода з патрон-клієнтарними тенденціями в роботі фракції Ющенка змусила Тараса Чорновола розірвати всі стосунки з його командою та перейти до табору прибічників Віктора Януковича⁴³.

Як згодом зазначив Іван Драч, проблема будь-якої політичної сили полягає в тому, що, окрім потужної ідеологічної бази, для досягнення успіху на виборах їй необхідно мати три речі – гроші, гроші і ще раз гроші⁴⁴. Головною відмінністю блоку Віктора Ющенка від команди Віктора Януковича був саме факт наявності в оточенні Ющенка націонал-патріотичних сил – легендарного Народного Руху України, Української Народної партії, партії «Реформи і порядок» тощо, які спиралися на чітку та зрозумілу ідеологію. На жаль, патріотичні сили на кшталт Руху не могли конкурувати з бізнесменами з команди Януковича щодо обсягу ресурсів, кинутих на перемогу свого кандидата на виборах Президента України. Отож лідер «Нашої України» був змушений шукати підтримки у лавах бізнес-еліти України. Вбачаючи у зв'язках, що склалися між Ющенком та його оточенням, негативні тенденції взаємозалежності, напередодні виборів політичні оглядачі застерігали, що у разі своєї перемоги Ющенко (так само як і Янукович) буде змушений «віддячувати» головним спонсорам свого президентства. Експерти застерігали Ющенка від проведення упередженої реприватизації на користь спонсорів своєї передвиборчої кампанії, а саме Петра Порошенка, Олександра Третьякова, Давида Жванії, Миколи Мартиненка. Та, як показав вересневий скандал відставки Прем'єр-міністра України Юлії Тимошенко, не всі з цих порад Президент почув.

Кадрова політика Президента Ющенка: попередній аналіз

Як уже зазначалося, кадрова політика виявилася ахілесовою п'ятою нової влади. Вже після перших призначень стало очевидно, що посади в державі будуть розподілятися за принципом лояльності, кумівства та клановости. Призначивши

⁴¹ Певний час Дмитро Сенниченко належав до найближчого оточення Ющенка. Працював у міжнародному департаменті НБУ під керівництвом Олега Рибачука. Після призначення Ющенка на посаду Прем'єра перейшов до Кабінету Міністрів України. Протягом двох років працював у штабі «Нашої України». Авторське інтерв'ю з Дмитром Сенниченком, листопад 2003 року.

⁴² *Дзеркало тижня*. 2004. № 7 (282). 21 лютого.

⁴³ Авторське інтерв'ю з Тарасом Чорноволом, листопад 2004 року.

⁴⁴ З виступу Івана Драча на святкуванні 16-ї річниці заснування Народного Руху України, 10 вересня 2005 року.

на ключові посади в державі амбітних і сильних гравців – Тимошенко, Порошенка й Зінченка, Президент, сам того не бажаючи, створив три конкурентних табори. Прагнучи підсилити власну роль та мати більший вплив на процес прийняття урядових рішень, кожен із цих політиків намагався «протягнути» до уряду як-найбільше число своїх прибічників.

З іменем Порошенком пов'язують призначення принаймні чотирьох голів обласних державних адміністрацій: Олександра Домбровського (Вінницька область), Павла Жебрівського (Житомирська область), Юрія Артеменка (Запорізька область) та В'ячеслава Атрощенка (Чернігівська область)⁴⁵. Порошенкові також вдалося пролобіювати призначення на посаду Державної митної служби свого давнього ділового партнера – Володимира Скомаровського з Вінниці. Ситуація в Державній митній службі склалася просто-таки унікальна, адже майже всі керівні посади в ній зайняли вихідці з Вінниці. Саме з цього регіону походили три заступники Скомаровського. Департамент митної варти очолив брат народного депутата Сокирка (із Вінниці), глава Департаменту бухгалтерського обліку Черевко – із Вінниці, директор департаменту податків і зборів Жигалов – колишній начальник Вінницької податкової адміністрації. «Вони усі так чи інакше пов'язані із Скомаровським. Гадаю, коли до керівництва державного відомства голова набирає своїх приятелів і земляків, жоден з яких не має фахової підготовки, неминуче постає питання – а за які заслуги?» – запитує колишній заступник Скомаровського Микола Салагор⁴⁶.

Тимошенко ж «відвоювала» для свого найближчого соратника, Олександра Турчинова, посаду голови Служби безпеки України. Оглядачі припускають, що Тимошенко і Турчинов використовували Службу безпеки для наповнення валіз свіжим компроматом на політичних опонентів. Домогтися інших важливих призначень для своїх побратимів Тимошенко не вдалося – згідно з даними апарату Кабміну, які оприлюднив Микола Томенко, понад 50 кадрових призначень Ющенко провів без належного обговорення з колишньою Прем'єркою⁴⁷. Тимошенко вдалося «наростити м'язи» лише в Парламенті, де її фракція зросла з 26 до 41 депутата.

Ситуація з призначеннями в Секретаріяті Президента ускладнювалася прихованою боротьбою між номінальним керівником відомства, Олександром Зінченком, та її реальним лідером – першим помічником Президента Олександром Третьяковим, на дачі якого Президент та його родина переховувались під час президентської кампанії. Саме Третьяков, за інформацією «Дзеркала тижня», «стає засобом забезпечення рівня життя сім'ї Віктора Андрійовича, її побутових умов, які відповідають новому статусові Ющенка»⁴⁸. Чи треба після цього дивуватися, що всі кадрові призначення перебрав на себе якраз помічник Ющенка, а не його Державний секретар. Попри свої «обрізані» повноваження в межах Секретаріату Президента, Державний секретар користувався телефонним

⁴⁵ Амчук Л. Влада Ющенко: Хто лобіював кого і де? // Українська правда. 2005. 8 лютого.

⁴⁶ Салагор М. Я готовий підтвердити в суді обвинувачення Зінченка щодо митниці // Дзеркало тижня. 2005. № 35 (563). 10 вересня. С. 2

⁴⁷ Як народжувалася казка і помер міф // Дзеркало тижня. 2005. № 35 (563). 10 вересня. С. 2.

⁴⁸ Там само.

правом, намагаючись скоригувати роботу правоохоронних органів та змусити їх залишити у спокої «порядних» бізнесменів, яких Зінченко знав особисто⁴⁹.

Всупереч передвиборчим обіцянкам Президента, не було проведено жодного відкритого конкурсу на заміщення вакантних посад ані в Секретаріяті, ані в Кабінеті Міністрів. Серед призначених на посади голів обласних державних адміністрацій було багато маловідомих імен. Прикро, що ані Президент, ані Прем'єр не пояснили суспільству логіку цих призначень. Як зазначила «Українська правда» (далі – УП), багато посадовців виявилися «гідними» високих кабінетів лише завдяки своїм особистим зв'язкам із найближчим оточенням Ющенка. Наприклад, відомо, що голова обласної державної адміністрації у Кіровоградській області Зейналов був діловим партнером Олександра Трет'якова: вони спільно володіють мережею автозаправок у Кіровоградській області⁵⁰. Арсена Авакова рекомендував на посаду голови Харківської обласної державної адміністрації Петро Ющенко, а ось посаду заступника Авакова якимось дивом заслужив лише племінник Ющенка – Ярослав Ющенко.

Здається, що у процесі поділу посад Ющенко таки справді виявився заручником наблизених до нього осіб. Ющенко та його команда, як і команда Президента Кучми, виявила ураженою «синдромом дефіциту цивілізованої влади» – «потягом до залаштункового вирішення питань, прагнення на шкоду законові натягнути на себе невластиві повноваження і бажання створювати структури з повноваженнями під конкретних людей, (...) прагнення розставити людей однієї групи крові на посади, які контролюють фінансові потоки...»⁵¹.

Відсутність чітко прописаних процедур звільнення кадрів «старого режиму» дали підстави новій опозиції критикувати нову владу за розподіл державних службовців на «наших» і «не наших». Перевіривши цілу низку призначень у регіонах, громадська організація Комітет виборців України дійшла висновку, що масових незаконних звільнень за політичними мотивами не було. Водночас КВУ був стурбований тим, що «іноді основним критерієм під час призначення на керівні посади на місцях була не професійна кваліфікація чи партійна приналежність, а особисті стосунки керівників регіонів з підлеглими чи так зване кумівство. Процес призначення керівників виконавчої влади на місцях відбувався здебільшого без визначення чітких критеріїв відповідності, без відкритої конкуренції чи інформування громадськості про мотиви таких призначень»⁵².

На проблему слабкої кадрової політики нового Президента звернули увагу майже всі політичні аналітики України. На думку політолога Віктора Небоженка, основна проблема полягає в тому, що після революції Президент був змушений роздавати посади за так званим «квотним» принципом, тобто залишати певну кількість державних своїм партнерам по коаліції – Соціалістичній партії Мороза, «Батьківщині» Тимошенко. Однак не всі вчорашні революціонери змогли стати успішними державними керманичами. Зв'язок між бізнесом та політикою виявився ще сильнішим, ніж за часів Кучми, адже кожен бізнесмен, що інвестував

⁴⁹ Там само.

⁵⁰ Амчук Л. Влада Ющенка: Хто лобіював кого і де? // Українська правда. 2005. 8 лютого.

⁵¹ Мостова Ю. «Непевний, другі, наш союз» // Дзеркало тижня. 2005. № 11 (539).

26 березня. С. 2.

⁵² Голос України. 2005. № 134 (3634). 23 липня. С. 2.

власні кошти в Помаранчеву революцію, забажав одержати у винагороду якусь державну посаду⁵³.

Та активне суспільне обговорення патрон-клієнтарних взаємин серед найближчого оточення Ющенка розпочалося з публікації статті в УП «Андрій Ющенко – син Бога?»⁵⁴. Журналістське розслідування показало, що син Президента користується мобільним телефоном за 30 тисяч євро, їздить вулицями Києва на машині BMW вартістю 130 тисяч євро. Президент пояснив, що ці дорогі предмети його сину подарували «друзі», які хотіли підтримати Андрія у важкі дні Помаранчевої революції⁵⁵. Шукаючи імена загадкових «друзів», настирливий журналіст УП з'ясував, що Андрій Ющенко живе у квартирі площею 200 квадратних метрів у самому центрі Києва. Як з'ясувалося далі, квартира належить фірмі, якою певний час володів один із ключових спонсорів передвиборчої кампанії Ющенка, Микола Мартиненко⁵⁶. Головний редактор УП Олена Притула зазначила з цього приводу таке: «Наша головна стурбованість у тому, що такими дорогими подарунками, я б навіть вказала, такими дорогими хабарями, деякі люди могли б підкупити сина Президента для того, щоб впливати на нього. У нас є підозри в корупції»⁵⁷.

Ющенко переміг на президентських виборах 2004 року, пообіцявши суспільнству покінчити з корупцією та побороти кланово-олігархічну систему. На жаль, сьогодні сам Президент визнає, що дії його Уряду щодо Нікопольського феросплавного заводу були нічим іншим, як спробою «передати підприємство з рук однієї шайки в руки іншої шайки». В чому ж причини такого безславного фіналу? І чому, незважаючи на всі ідеологічні розбіжності між Ющенком та Януковичем, обидва кандидати виявилися такими подібними у протегуванні своїх друзів і наближених осіб?

Дати відповідь на це питання можна, зазирнувши в історію України. Згадаймо хоча б «дніпропетровський клан» секретаря ЦК КПУ Щербицького або «другий ешелон» цього клану першої каденції Президента Кучми. Отже, клановість не є чимось, що характеризує лише злих та поганих лідерів, це явище системне, ним уражене не лише керівництво держави, а вся країна. За радянських часів наявність «своїх» людей серед різних гілок влади допомагала керівникам швидше вирішувати економічні проблеми, йти в обхід складної бюрократичної системи. З іншого боку, ешелон надійних кадрів слугував лідеру групи свого роду захистом проти «інтриг при дворі», заколотів, допомагав у боротьбі з політичними конкурентами тощо.

Бачимо, що за чотиринаціять років «перехідного періоду» ситуація в країні не стала більш прогнозованою і стабільною, недовіра між політиками процвітає, суспільством і далі керує не закон, а телефонне право. Пострадяцькі лідери України так само змушені шукати підтримки своїх наближених осіб, перебуваючи в ситуації щоденної боротьби з непрозорістю державних інститутів влади.

⁵³ Авторське інтерв'ю з Віктором Небоженком, 5 травня 2005 року.

⁵⁴ Українська правда. 2005. 19 липня.

⁵⁵ Українська правда. 2005. 25 липня. <http://www2.pravda.com.ua/news/2005/7/25/6832.htm>

⁵⁶ Андрій Ющенко – син Бога Частини 4 // Українська правда. 2005. 31 серпня. <http://www2.pravda.com.ua/news/2005/8/31/32889.htm>

⁵⁷ <http://www.vlasti.net/index.php?Screen=news®ion=main&id=116637>

Питання треба ставити так: не «де знайти моральних і чесних державних службовців, аби подолати корупцію в державі?», а «як подолати системну недовіру політиків один до одного, до влади і державних інститутів, щоб зменшити спокусу створення міжкланових та міжфракційних об’єднань?».

Після перших 100 днів свого президентства Ющенко з гордістю оголосив, що в державі було замінено близько 18 тисяч державних службовців. Тепер стає очевидною помилковість стратегії заміни «поганих» кадрів на «добрих». Масові заміни, особливо коли вони відбуваються без пояснень та чітких прозорих процедур добору кадрів, породжують більшу недовіру, стурбованість, непорозуміння, які є основними причинами патрон-клієнттарних взаємин, адже службовці шукають захисту не в законах та процедурах, а у впливових політиків, які могли б уберегти їх від звільнень. Саме тому можна було б порадити Президенту і його команді зосереджуватися не на «полюванні на відьом», а на поверненні довіри населення до інститутів влади та політиків.

Відновлення суспільної довіри є складним і довгим процесом. Влада має залучати до управління державою незалежних консультантів та експертів, які могли б неупереджено оцінити перспективність реалізації того чи того економічного проекту або визначити вартість підприємства. Кадрова політика нового уряду не повинна обмежуватися лише ротацією та звільненням «старої команди». Необхідно відділити політичних «призначенців» від неполітичних державних службовців, тобто, деполітизувавши державну службу, зробити її більш стабільною, захищеною довгостроковим кар'єрним плануванням. Держава має розробити чіткі механізми заміщення державних посадовців за результатами президентських та/чи парламентських виборів.

Kateryna SMAHLIY

**Patron-Client Relations
and the 2004 Presidential Elections in Ukraine**

The article compares the two political teams allied around the principal rivals in the 2004 Ukrainian presidential elections, former Prime Minister Viktor Yanukovych, the nominee of the influential «Donetsk group», and the opposition leader Viktor Yushchenko. It examines the motivations behind these groups' formation and the role of patron-client relations in their development. The article identifies that both politicians had relied on the archaic methods of personified politics and favoritism to cement their political coalitions. The study considers how the legacy of the country's history and political culture will affect Yushchenko's efforts to counter the practice of personified politics in Ukraine.